

«Η προσφυγιά του 1922 στη μεσοπολεμική πεζογραφία»

Τόνια Καφετζάκη *

Ομιλία στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Δήμου Αθηναίων στις 24 Ιανουαρίου 2019, εκδήλωση ενταγμένη στη δράση της Κεντρικής Βιβλιοθήκης «Προσφυγιά και Μετανάστευση», στο πλαίσιο της διοργάνωσης «Αθήνα 2018-Παγκόσμια Πρωτεύουσα Βιβλίου»

Η Μικρασιατική καταστροφή και η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα με τη νέα πραγματικότητα που διαμόρφωσαν στην ελληνική κοινωνία άσκησαν σημαντική επίδραση και στη λογοτεχνία. Πέραν του εμπλουτισμού των ελληνικών γραμμάτων με τη δράση και το έργο των προσφύγων λογοτεχνών, η πιο σημαντική επίδραση συνίσταται στο ότι εγκαινίασε μία νέα εποχή για την ελληνική λογοτεχνία, προσδίδοντάς της νέα χαρακτηριστικά. Τα γνωρίσματα της λογοτεχνίας της περιόδου, της μεσοπολεμικής, αντλούν την καταγωγή τους, άμεσα ή έμμεσα, από τα γεγονότα του 1922 (τέλος της πολιτικής Μεγάλης Ιδέας, συρρίκνωση του ελληνισμού εντός των ελλαδικών συνόρων, εγκατάσταση των προσφύγων), τις αλλαγές που αυτά επέφεραν, τις διαδικασίες που ενεργοποίησαν στην εξέλιξη της διανοήσης του ελληνικού χώρου. Διαμόρφωσαν νέα πνευματική συνείδηση, προκάλεσαν ιδεολογικές ζυμώσεις και αναζητήσεις, οδήγησαν σε νέες καλλιτεχνικές επιλογές.

Ταυτόχρονα -και αυτό ενδιαφέρει την παρούσα παρουσίαση- η εμπειρία της Μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς, θα αποτελέσει μια ιδιαίτερη θεματική στην ελληνική πεζογραφία, απαντώντας με τρεις τρόπους, οι οποίοι βέβαια συχνά αλληλοδιαπλέκονται στο ίδιο αφηγηματικό έργο: α) ανάπλαση της ζωής στις χαμένες πατρίδες πριν από την Καταστροφή, β) αφηγήσεις και χρονικά του πολέμου, της αιχμαλωσίας και του διωγμού, γ) απεικόνιση των ποικίλων προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και της περιπέτειας της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία.

Σε μία πανοραμική εποπτεία του θέματος από το 1922 μέχρι σήμερα, διαπιστώνεται ότι συνολικά η εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς θα αποτελέσει σταθερά ήδη από τη δεκαετία του 1920 (με τα πρώτα έργα μαρτυρίες προσφύγων λογοτεχνών), έναν δυναμικό θεματικό κύκλο στην πεζογραφία του 20ού αι., ενώ δεν λείπει ούτε από έργα του 21ου αι. Με την πάροδο βέβαια του χρόνου και τη σώρευση νέων ιστορικών εμπειριών (από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και εξής) το θέμα συνδέεται με νεότερες εθνικές περιπέτειες, κι ενώ γενικά διατηρεί σταθερά κάποια από τα αφηγηματικά του μοτίβα, σαφώς σημειώνονται και αλλαγές, καθώς η συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία επαναπροσλαμβάνεται από τους λογοτέχνες σε νέες ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και διαπλέκεται με νέα γεγονότα. Όσο για τα πλέον πρόσφατα σχετικά έργα, του τέλους πια του 20ού αι. και στη μετάβαση στον 21ο, αυτά, σύμφωνα με τη νεοελληνίστρια καθηγήτρια Έρη Σταυροπούλου, κινούνται προς νέες κατευθύνσεις, όπως η συμφιλίωση Ελλήνων και Τούρκων, η ένταξη της Καταστροφής του 1922 μέσα στη συνολική ελληνική ιστορία (πρόκειται πλέον για ιστορικά μυθιστορήματα) και, τέλος η διερεύνηση των γεγονότων από τη σκοπιά του Άλλου.

* Η Τόνια Καφετζάκη είναι ιστορικός, διδάκτωρ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (1999). Η διατριβή της εκδόθηκε με τον τίτλο *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία* (Πορεία 2003). Εργάζεται ως εκπαιδευτικός· είναι καθηγήτρια στο Πρότυπο Γυμνάσιο της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης.

Στην ομιλία μου απόψε, θα σας παρουσιάσω τις λογοτεχνικές εικόνες των Μικρασιατών προσφύγων στην πεζογραφία της γενιάς του Μεσοπολέμου, της εποχής κατά την οποία το προσφυγικό ζήτημα υπήρξε κυρίαρχο στην ελληνική κοινωνία.

Μία πρώτη γενική παρατήρηση είναι ότι για τους πρόσφυγες γράφουν κυρίως οι πρόσφυγες λογοτέχνες. Οι γηγενείς πεζογράφοι αναφέρονται στην προσφυγιά, αλλά οι αναφορές παραμένουν μάλλον ευκαιριακές, μικρές σε έκταση και ενταγμένες σε ευρύτερους στόχους, ενώ η στάση τους εξαρτάται και από την πολιτική τους θέση. Ανάμεσά τους ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι αριστεροί συγγραφείς της εποχής, στο έργο των οποίων όμως το επίκεντρο βρίσκεται στον προλετάριο πρόσφυγα περισσότερο απ' ό,τι στον πρόσφυγα αυτόν καθαυτόν. Οι πρόσφυγες αποτελούν γι' αυτούς κατεξοχήν κατηγορία μειονεκτούσας ομάδας και κατεξοχήν στρατεύσιμα υποκείμενα στην κοινωνική επανάσταση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας* (1962) του Θέμου Κορνάρου. Για τους πρόσφυγες συγγραφείς της μεσοπολεμικής γενιάς, η ενασχόληση με μια τέτοια θεματική μοιάζει ως ανταπόκριση σε ένα χρέος, προσπάθεια επούλωσης του τραύματος. Πρόκειται για τη διάσταση της αφήγησης ως μαρτυρίας αλλά και ως πράξης ανακουφιστικής από μία τραυματική εμπειρία, διευθέτησης της μνήμης, αναδόμησης της διαλυμένης ταυτότητας, αναπληρώνει τη στέρηση.

Θα επιχειρήσω εισαγωγικά μία σύντομη θεώρηση της εικονοποιίας του Μικρασιάτη πρόσφυγα στο πλαίσιο της πεζογραφίας του Μεσοπολέμου, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη δική μου μελέτη. Η πεζογραφία του Μεσοπολέμου, δηλ. της εποχής που το προσφυγικό ζήτημα σε όλες του τις εκφάνσεις είναι κυρίαρχο στην ελληνική κοινωνία, όχι μόνο επηρεάζεται από αυτό αλλά και αναλαμβάνει -ας μην ξεχνάμε ότι διακηρυσσόταν άλλωστε μία τέτοια αποστολή για την πεζογραφία, και ειδικά για το μυθιστόρημα- ως ένα βαθμό να διαχειριστεί την εθνική, κοινωνική και προσωπική κρίση. Επιχειρεί δε να ενσωματώσει τον προσφυγικό πληθυσμό στον εθνικό κορμό, υπηρετώντας την υπόθεση της εθνικής ομοιογένειας. Έτσι, οι πεζογραφικές εικόνες του πρόσφυγα κινούνται γύρω από δύο βασικούς αναπαραστασιακούς άξονες, αυτόν της μειονεξίας και αυτόν της υπεραναπλήρωσης αυτής της μειονεξίας. Γύρω από τον πρώτο άξονα, συγκεντρώνονται εκείνα τα στοιχεία που αποδίδουν τον τραυματικό χαρακτήρα της προσφυγιάς, ο οποίος συνίσταται στην ανατροπή της τάξης της ζωής, την εμπειρία ενός σκληρού πολέμου, τις ποικίλες απώλειες, το αίσθημα της περιφρόνησης της ανθρώπινης βούλησης των προσφύγων, λόγω του βίαιου τρόπου με τον οποίο η μετακίνησή τους συντελέστηκε με την καινοφανή σύμβαση της Ανταλλαγής. Τέτοιες εικόνες είναι επίσης αυτές που παρουσιάζουν τη θέση των προσφύγων στην Ελλάδα, την ανοικειότητα που αισθάνονται στο νέο περιβάλλον, τις δυσκολίες προσαρμογής που τους προκαλεί η αγιάτρευτη νοσταλγία για τον γενέθλιο τόπο, τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, την ένδεια, την αντιπαλότητα με τους γηγενείς, τη σχέση με το ελληνικό κράτος. Ο δεύτερος άξονας, αυτός της υπεραναπλήρωσης της μειονεξίας, αποτελεί το μέσο που θα οδηγήσει στη συμβολική εξομοίωσή τους με το γηγενή πληθυσμό. Επιτυγχάνεται με την ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που προβάλλουν την καθαρότητα της ελληνικής τους ταυτότητας, την εξαιρετική τους επιβιωτικότητα, δημιουργικότητα, προϋποθέσεις της επιτυχούς προσαρμογής. Εδώ συγκροτείται η στερεοτυπική εικόνα του εύστροφου, εργατικού, δυναμικού, προικισμένου από μία υψηλής ποιότητας πολιτισμική εμπειρία πρόσφυγα, ο οποίος αφενός θα δημιουργήσει μια καινούργια ζωή και αφετέρου θα συμβάλει, σύμφωνα τουλάχιστον με μία ομάδα συγγραφέων της εποχής, σε μια δημιουργική πορεία της Ελλάδας προς το μέλλον, μετά την οδυνηρή κατάληξη των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων. Εικόνες υπέρβασης της προσφυγιάς

συνιστούν ακόμα οι αναφορές στο χαρισάμενο παρελθόν, ικανές να διασκεδάσουν το ταπεινωτικό παρόν, αποδίδοντας στον πρόσφυγα τη χαμένη του αυτοεκτίμηση, να οικοδομούν μια αίσθηση «υπεροχής» απέναντι στον περισσότερο προνομιούχο ντόπιο ή έστω να ισοσκελίζουν την υστέρησή του. Τελικά με αυτόν τον τρόπο οι δύο ομάδες εξομοιώνονται και οι πρόσφυγες ενσωματώνονται στην ελληνική κοινωνία και εντάσσονται στον εθνικό κορμό.

A) Εικόνες της προσφυγιάς

Οι πρώτες εικόνες αφορούν τη μετακίνηση των προσφύγων, το ταξίδι, καθώς και την άφιξή τους στα λιμάνια και τις πόλεις της Ελλάδας.

Το ταξίδι: «*Μία μάζα ανθρώπινη που δε σαλεύει πια παρά με το πλατύ, το βαθύ σάλεμα της θάλασσας*»¹

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εικόνες του ταξιδιού και της άφιξης στη συνέχεια δίνονται κυρίως από γηγενείς πεζογράφους. Είναι το βλέμμα του παρατηρητή. Το ταξίδι είναι κυρίως θαλασσινό. Καράβια του πένθους, «*μαύρα θαλασσοπούλια, μαύρα καράβια*»² τους φέρνουν στην Ελλάδα. Πέρα από την πραγματικότητα της μεταφοράς τους διά θαλάσσης, το θαλασσινό ταξίδι αποκτά και συμβολική σημασία. Το καράβι είναι μέσο μετάβασης σε άλλο κόσμο. Η θάλασσα χωρίζει, διακόπτει τον χώρο αλλά και τον χρόνο των προσφύγων, ενέχει όμως και τον συμβολισμό της αναγέννησης, της δυναμικής της ζωής. Γίνεται ταυτόχρονα εικόνα της ζωής και του θανάτου. Χωρίζει από το παρελθόν, αλλά ενώνει με το μέλλον. Πάνω στα πλοία οι πρόσφυγες ρίχνουν ένα τελευταίο βλέμμα προς τα πίσω στην εικόνα της φωτιάς που καταστρέφει τη Σμύρνη, και σβήνει κάθε ίχνος από το παρελθόν. Η Σμύρνη γίνεται ολόκληρη η Μικρασία και η καταστροφή της συνεκδοχικά η Μικρασιατική καταστροφή. Οι άνθρωποι μεταβάλλονται σε αντικείμενα, που φορτώνονται και ξεφορτώνονται. Οι επιβάτες δεν έχουν φύλο, πρόσωπο, ηλικία, χαρακτηριστικά, είναι η προσφυγιά, «*παράξενο φορτίο*», «*πηχτό και πονεμένο ανθρωπολόι*».³ Ποτέ άλλοτε ο πρόσφυγας δεν εικονοποιεί εναργέστερα την οδύνη και την απώλεια παρά τη στιγμή που βρίσκεται πάνω στο πλοίο που τον διέσωσε και την αμέσως επόμενη στιγμή που επιβιβάζεται σε κάποιο ελληνικό λιμάνι μπροστά στα έκπληκτα μάτια των ντόπιων. Οι πρόσφυγες συγγραφείς όμως αναφέρονται στο ταξίδι διαφορετικά. Έτσι, ο Μικρασιάτης Τάσος Αθανασιάδης, στα *Παιδιά της Νιόβης*, θέλει τον ήρωά του να αποχαιρετά όρθιος τον τόπο του: «*Παίρνω μαζί μου, Σμύρνη, το όραμά σου, σήμερα, αυγή της 28ης Αυγούστου 1922. [...] Όχι, όχι, Ιωνία δε σε χάνω! Διατηρώ στο αίμα μου τα μέταλλα απ' το έδαφός σου στα σπλάχνα μου τους χυμούς απ' τα φυτά σου την αιθρία σου μέσα στην ψυχή μου στο ήθος μου την αρχοντιά σου*».⁴

Η άφιξη: «*Μαυρολόγησαν τα νησιά, τα περιγιάλια, οι δρόμοι, οι κάμποι, οι πολιτείες*»⁵

Η άφιξη στα λιμάνια της Ελλάδας αποτελεί τη συνέχεια του ταξιδιού. Κυρίως είναι η στιγμή της συνάντησης με τον «άλλο», ομόθησκο και ομοεθνή, αλλά ταυτόχρονα ξένο. Στη φάση αυτή, οι «Έλληνες της Μικράς Ασίας» θα γίνουν οι «πρόσφυγες». «*Εκείνο το σεπτεμβριάτικο απόγεμα οι περαστικοί του παλιού Φαλήρου κόψανε απότομα το βήμα τους. Κοίταζαν ξαφνιασμένοι στο βάθος. Μέσα στη χρυσορόδινη αχλύ είχαν προβάλει μια συνοδεία πλοία με κατεύθυνση τον Πειραιά*».

¹ Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *Δεκατρία χρόνια. Από το 1909 στο 1922*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1977, σ. 244.

² *Ο.π.*, σ. 243.

³ I.M. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, Αθήνα, Αστήρ, 1980, σ. 153.

⁴ Τάσος Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, τ. 2, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1988, σ. 352.

⁵ I.M. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 152.

“Έρχονται οι πρόσφυγες! ..Έρχονται οι πρόσφυγες!..” ξεφώνισε κάποιος πανικόβλητος σα να ταν εχθροί. Η είδηση έφτασε από στόμα σε στόμα, έφτασε ως την πρωτεύουσα σαν απειλή». ⁶

Συχνά οι εικόνες δίνουν έμφαση στη σωματική κακουχία, την αρρώστια, τους τραυματισμούς. Η απόδοση του πρόσφυγα μέσα από την περιγραφή ενός πάσχοντος σώματος, ενδεδυμένου με άθλια κουρέλια είναι σταθερή. Το πλήθος των προσφύγων είναι «άθλιο σερνάμενο κοπάδι», ⁷ «γδυμένο και ξετραχηλισμένο. Βρόμικο κι αναμάλλιαρο». ⁸ Γυμνοί ή ρακενδύτοι, γυναίκες με ρούχα αντρικά, άντρες με ρούχα γυναικεία, τσουβάλια ίσα να καλυφθεί η γύμνια. Τα ρούχα, η έλλειψή τους ή το αταίριαστο αυτών των ρούχων γίνονται σημεία της αποδιαρθρωμένης προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας και της ενόχλησης που προκαλεί η θέα τους στους γηγενείς. Η περιγραφή των μορφών τους, και μέσα από αυτές η ανθρώπινη οδύνη αποδίδεται με παρόμοιους τρόπους: «κόκκινα μάτια», ⁹ «κοκκαλωμένες ματιές απόκοσμων όντων, σε τραβά το ακίνητο –στεγνό βάθος των ματιών τους», ¹⁰ «δόντια σφιχτά κλειδωμένα», ¹¹ «χείλη παγωμένα σε σπασμό φρίκης». ¹² Μέρος της εικόνας τους και τα αντικείμενα που κουβαλούν μαζί τους, «τα πράματά τους, τα κακόμοιρα, τα άθλιαπραματάκια». ¹³ Ακολουθεί η περιπλάνησή τους κυρίως στους δρόμους της πρωτεύουσας, που έχει γεμίσει κόσμο, τον κόσμο της νέας Ελλάδας στην ειρωνική του αντιστροφή: «Πλήθος ανάκατο, κόσμος απ’ όλες τις μεριές του ελληνισμού, παλαιοελλαδίτες και προσφυγιά, όλη η ναυαγισμένη Ανατολή σέρνεται στους δρόμους πανάθλια κουρελιασμένη». ¹⁴ Οι άνθρωποι κινούνται ζαλισμένοι από τη συμφορά: «Ένας κόσμος αλλοιώτικος. Πλήθος που πηγαίνανε σα ζαλισμένοι, σα ναρκωμένοι από κακό βότανο...». ¹⁵ Ταυτόχρονα, καταγράφεται αμήχανα η παρουσία τους σε εμβληματικά κτίρια της Αθήνας: «Γέμισαν τα σχολεία προσφυγιά, γέμισαν οι εκκλησίες. Γέμισαν όσα σπίτια βρέθηκαν αδειανά [...] Γέμισαν οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, τα θέατρα, το Ζάππειο, ο Παρνασσός, το Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο». ¹⁶

Η καινοφανής σύμβαση της Ανταλλαγής: «Έτσι σαν τα ζωντανά που τ’ αλλάζουν» ¹⁷

Η έκπληξη απέναντι στον καινοφανή τρόπο επίτευξης εθνικής ομοιογένειας, που αποτέλεσε η σύμβαση της Ανταλλαγής απηχείται επίσης στην πεζογραφία. Οι πρόσφυγες εμφανίζονται, περισσότερο κι από θύματα πολέμου, ως το παράδειγμα μέγιστης περιφρόνησης της ανθρώπινης βούλησης, ανθρώπων που για πρώτη φορά στην ιστορία υποχρεούνται να προσαρμοστούν αναγκαστικά και γρήγορα σε μία νέα πραγματικότητα, που αποτελούσε το αποτέλεσμα ψυχρών χειρισμών, χωρίς καμία ανθρωπιστική διάσταση, ενώ το ανάθεμα στους ισχυρούς απηχείται επίσης. Ειδικά στον λόγο των αριστερών συγγραφέων έντονη είναι η καταγγελία του ιμπεριαλισμού και της παντοδυναμίας των διεθνών συμφερόντων σε βάρος των λαών. «Υστερα πέσανε τα μεγάλα χατζάρια. Ανατολή και Δύση. Κόψανε, ράψανε. Φκιάρισαν τους

⁶ Τ. Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, τ. 3, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004, σ. 13.

⁷ *Ο.π.*, σ. 14.

⁸ Μέλλω Αξιότι, *Εικοστός αιώνας*, Αθήνα, Κέδρος, 1982, σ. 17.

⁹ Στράτης Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1979, σ. 41.

¹⁰ Θέμος Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα, Χρόνος, χ.χ., 141.

¹¹ Στρ. Μυριβήλης, *ό.π.*, σ. 31.

¹² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, σ. 152.

¹³ Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, 248

¹⁴ Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *Μαρία Πάρνη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1983, σ. 200.

¹⁵ Τατιάνα Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα, Κύκλος, 1936, σ. 15-16.

¹⁶ Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *Δεκατρία χρόνια*, σ. 249-250.

¹⁷ Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ., σ. 162.

ανθρώπους σαν «πράμα», το πέταξαν όπου θέλανε, στήσανε το Νόμο του Ληστή».¹⁸ Αυτή τη διάσταση θα αναπτύξει και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η Διδώ Σωτηρίου στα περιώνυμα *Ματωμένα Χώματα* (1962), που στηρίζονται στην προσωπική μαρτυρία του Μανόλη Αξιώτη, αλλά στόχο έχουν την απόδοση τόσο του συλλογικού βιώματος όσο και των πολιτικών ευθυνών.

Το αίσθημα του ξένου: «Όλα είναι ξένα και η φύση και οι άνθρωποι»¹⁹

Πρώτα αποδίδεται το άγχος του ανθρώπου που νιώθει ξένος, το ψυχικό τραύμα που συνεπάγεται η στέρηση του οικείου. Ενδεικτικά ας δούμε την ομάδα των προσφύγων στη *Γαλήνη* του Βενέζη, που φθάνουν εξαντλημένοι στην «ερημιά της Αναβύσσου». Γυναικόπαιδα και γέροντες στην πλειονότητά τους, τρομάζουν με τον αφιλόξενο τόπο, προβλέποντας τον θάνατό τους στην έρημη και άνυδρη περιοχή. Μόνη φιλική εικόνα η θάλασσα με τις αλυκές, που τους φέρνουν στο νου την πατρίδα τους, τους προκαλούν «ένα ξαφνικό ανασάλεμα της μνήμης και της καρδιάς, ένα μακρινό μήνυμα από την εφέστια γη».²⁰ Είναι αυτό το *minimum* της οικειότητας που έχουν ανάγκη για να νιώσουν καλύτερα. Παρόμοια, είναι σαφές ότι η εγκατάσταση μιας άλλης λογοτεχνικής ομάδας, των Αϊβαλιωτών του Στρ. Μυριβήλη στο *Η Παναγιά η Γοργόνα*, διευκολύνεται κατά πολύ λόγω της ομοιότητας που έχει το νησί της Λέσβου με την πατρίδα που μόλις άφησαν και λόγω της γειτνίασης των δύο τόπων, η οποία τους επιτρέπει ακόμα και να ατενίζουν από μακριά την παλιά πατρίδα.²¹

Οι πρόσφυγες ήρωες παριστάνονται σταθερά να προσπαθούν να διασκεδάσουν το αίσθημα της ανοικειότητας, αναζητώντας και το ελάχιστο στοιχείο που θα διευκόλυνε την ψευδαίσθηση της επιστροφής στον παλιό χώρο. Ο μπάρμπα Κοσμάς στη *Γαλήνη* του Βενέζη επιχειρεί να φυτέψει στην παραλία της Αναβύσσου κάποιο δέντρο του τόπου του, γιατί, όπως λέει: «με τον ίσκιο ενός δέντρου μπορείς να 'χεις οικειότητα, με τον ίσκιο ενός άλλου όχι».²² Παρόμοια και η ηρωίδα της Τ. Σταύρου από τις *Πρώτες Ρίζες*, στο αστικό τοπίο της Αθήνας, περιμένει έστω τη βροχή: «-Αν έβρεχε τουλάχιστον! Η βροχή δεν μπορεί να μη μοιάζει, θα είναι ίδια με κείνη που ξέρουμε... θα είναι σαν μια επίσκεψη αγαπημένη».²³

Επιπλά και αντικείμενα που έγινε κατορθωτό να μεταφερθούν από την πατρίδα γίνονται τα μέσα για την ανάπλαση, όσο είναι δυνατό, του οικείου, απωλεσθέντος περιβάλλοντος, διευκολύνουν τις περιπλανήσεις της μνήμης στο παρελθόν: «Η σάλα του Ασημάκη ήταν ένα κομμάτι Σμύρνης. Η Σμύρνη ξεριζώθηκε, κάρηκε, ρήμαξε. Μα η σάλα του Ασημάκη ξεφύτρωσε κάτω από τον αττικό ουρανό, ίδια κι' απαράλλαχτη, με την ασήμαντη μόνο διαφορά πως εκεί βρισκόταν στα Τράσσα, κ' εδώ στο Παλιό Φάληρο».²⁴

Ο διχασμός ανάμεσα στις δυο πατρίδες

Το αίσθημα του ξένου όμως στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων διαπλέκεται επιπλέον με τον διχασμό τους ανάμεσα στις δύο πατρίδες: την Ανατολή, στην οποία είναι βιωματικά προσκολλημένοι, και την Ελλάδα, με την οποία ταυτίζονται ιδεολογικά. Όμως, παρότι βρίσκονται στη μητέρα πατρίδα, ανακαλύπτουν ότι νιώθουν σαν ξενιτεμένοι. Διχάζονται ανάμεσα στην εθνική πατρίδα, που οργανώνεται συμβολικά με αναφορά στον χρόνο, δηλαδή στο παρελθόν της και το μέλλον της, και στην πατρίδα ως αναπαράσταση ενός βιωμένου και

¹⁸ Μενέλαος Λουντέμης, *Κάτω από τα κάστρα της ελπίδας*, Αθήνα, Δωρικός, 1976, σ. 73.

¹⁹ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 25.

²⁰ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 19 και 24.

²¹ Στράτης Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, σ. 29-30.

²² Η. Βενέζης, *ό.π.*, σ. 160-161.

²³ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 20.

²⁴ Παύλος Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, Αθήνα 1939, σ. 26-27.

ελεγμένου παρελθόντος. Από κανέναν πρόσφυγα αφηγηματικό ήρωα δεν αμφισβητείται η Ελλάδα ως πατρίδα, η ταυτότητά του ως ελληνική, όλοι όμως, όταν λένε «πατρίδα», αναφέρονται στη γενέθλια γη της Μικράς Ασίας. Πρόκειται λοιπόν για μια ιδιόρρυθμη ετερότητα.

Έτσι, η ηλικιωμένη ηρωίδα της Τατιάνας Σταύρου από τις Πρώτες Ρίζες υποφέρει στη σκέψη ότι θα ταφεί στον ξένο τόπο όσο κι αν οφείλει να τον θεωρεί δικό της. «[...] εδώ είναι ο τόπος που τον λατρέψαμε αιώνες και ζήσαμε με τ' όνειρο να τον αξιωθούμε. Αυτά από τη μια μεριά. Από την άλλη βαραίνει η δική της γη. Η πατρίδα που γεννήθηκε, ο τάφος του παιδιού της, των γονέων της».²⁵

Στο έργο της Σταύρου ο τόπος εγκατάστασης είναι η Αθήνα. Η Αθήνα, ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, θέτει πάραυτα το ζήτημα της σχέσης των προσφύγων με το εθνικό κέντρο. Μετά από ένα πρώτο διάστημα που κάποιοι από αυτούς, γαλουχημένοι με τους μύθους της Μεγάλης Ιδέας, ενθουσιάζονται που αξιώνονται να κατοικούν κάτω από την Ακρόπολη, γρήγορα ανακαλύπτουν ότι το γεγονός αυτό δεν αρκεί να τους παρηγορήσει για την αλγεινή καθημερινότητα ούτε για τη στέρηση του παλιού και του οικείου: «-Ομολογείστε πως την ευτυχία τούτη δεν την ονειρευτήκατε ποτέ σας, έλεγε το άλλο πρωί ο Βασίλης Πολίτης [...] Να βλέπεις την Ακρόπολη πίνοντας τον καφέ σου!». Όταν όμως οι δυσκολίες τον καταβάλλουν, ο ίδιος άνθρωπος «δε ρίχνει πια κανένα βλέμμα στην Ακρόπολη, όπως τον πρώτο καιρό. Δεν την καμαρώνει. Σα να την ξέχασε. Σα να τη βρίσκει λιγάκι αχρείασθη αφού δε φελά να ζήσουν καλύτερα οι άνθρωποι που μυρμηγκιάζουν από κάτω της».²⁶

Η αθεράπευτη νοσταλγία του πρόσφυγα: «Έμνησκε έτσι με τις ώρες. [...] Γυρνούσε πίσω σε μιαν άλλη ζωή, πολύ μακρινή, σβησμένη πια για πάντα»²⁷

Η νοσταλγία των προσφύγων για τη γενέθλια γη είναι σταθερό γνώρισμα της λογοτεχνικής τους εικόνας. Οι πρόσφυγες διαρκώς ακροβατούν από τον έναν χώρο στον άλλον, από το παρόν στο παρελθόν, το καθετί εδώ ανακαλεί το αντίστοιχο εκεί. Η μνήμη της παλιάς πατρίδας και ζωής λειτουργεί διττά. Από τη μία αποτελεί, όπως θα δούμε, τον βασικό συντελεστή του δεύτερου εικονοποιητικού άξονα της υπεραναπλήρωσης της μειονεξίας. Η μνήμη της ζωής πριν την Καταστροφή, στη συστηματική εξιδανίκευσή της, θα αποτελέσει πηγή άντλησης αισθημάτων υπεροχής στη διαδικασία υπεραναπλήρωσης της κοινωνικής μειονεξίας. Ενώ όμως η μνήμη των προσφύγων είναι γενικά θετικός παράγοντας στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους και στην εξασφάλιση της ψυχολογικής τους επιβίωσης, συχνά η προσήλωση στο παρελθόν εμποδίζει την προσαρμογή. Το προνόμιο της μελαγχολικής νοσταλγίας παραχωρείται σε όλους. Ας δούμε τους πρόσφυγες από την *Παναγιά τη Γοργόνα*, στους οποίους η γεωγραφική εγγύτητα δίνει τη δυνατότητα να ατενίζουν και να ξαναζωντανεύουν εύκολα τον τόπο και τις αναμνήσεις τους. Καθημερινή ανάγκη και φόρος τιμής το αγνάντεμα της απέναντι ακτής. Μοναχική δραστηριότητα που κάνουν όλοι τους μαζί: «*Τώρα πια οι ψαράδες της Σκάλας ανεβαίνουν στις Παναγιάς τα ράχτα να δουν την Ανατολή, σαν πάρει να βασιλέψει ο ήλιος κι αρχίσουν πάνω στη θάλασσα να παίζουν τα γλυκά χρώματα με τις χρυσαφίες νεροφεγγιές. Ανεβαίνουν ένας ένας, δυο-δυο, καθίζουν στις πέτρες ξυπόλητοι. Από κει αγναντεύουν τ' αντικρινά ακρογιάλια, που κοκκινίζουν πέρ' από το πέλαγο σαν φρεσκοχτυπημένο χάλκωμα. Βλέπουν και δε μιλούν*».²⁸ Η επίμονη όμως προσκόλληση στο παρελθόν ή η ανεδαφική προσδοκία της επιστροφής εμποδίζει την προσαρμογή. Οι απροσάρμοστοι της πεζογραφίας είναι αυτοί που αντιστέκονται στη λήθη. Ένα από τα πρόσωπα της

²⁵ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 223.

²⁶ *Ο.π.*, σ. 16 και 22-23.

²⁷ *Ο.π.*, σ. 132.

²⁸ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* σ. 29-30.

Τ. Σταύρου ομολογεί: «Για ν' αρχίσει –λέει– να μου αρέσει κάτι εδώ πρέπει πρώτα να ξεχάσω! Και θαρρείς πως κλείνει τα μάτια της και μαζώνει την ψυχή της. Φοβάται μην ξεχάσει. Τρέμει μην απιστήσει στην λαμπρήν ανάμνηση».²⁹

Στο έργο της Τ. Σταύρου μάλιστα, σχεδόν αυτονομείται ένας λόγος γύρω από τη μνήμη. Έτσι διαβάζουμε ότι η λήθη είναι προϋπόθεση της συνέχειας της ζωής: «-Υστερα από λίγα χρόνια θα συνηθίσουμε, [...].–Ζω θα πει ξεχνώ... Αυτό με δίδαξε η πείρα».³⁰ Κάποτε ακόμη υποστηρίζεται ότι η αναπόληση του παρελθόντος είναι μια πολυτελής ενασχόληση μπροστά στον αγώνα της επιβίωσης: «Μη μου μιλείς λοιπόν για νοσταλγίες και παρελθόν. Τώρα που τελειώσαν τα λεφτουδάκια του καθενός πάνε ξεχάστηκαν όλα αυτά. Μελαγχολείς σαν έχεις κεραμίδι πάνω από το κεφάλι σου και στα ποδάρια σου παπούτσι». Όμως λίγες σελίδες παρακάτω, διαβάζουμε ότι ο πρόσφυγας όχι μόνο δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τη μνήμη του, αλλά οφείλει να αντισταθεί στη λήθη, η δε μνήμη ανάγεται σε συνώνυμο της ανθρώπινης ιδιότητας. «Τα λερά κορμιά θάρχεται ώρα που με όλο τους το μόχθο θ' αφήνουν την «βιωτικήν μέριμναν» και θ' αναστενάζουν. Για τον τόπο που άφησε ο καθένας και δεν θα ζαναϊδεί. Ναι, είμαι βέβαιη πως θάναι έτσι δεν θα ξεχάσουνε κι ας βούλιαζαν μέσα στη δυστυχία ως τ' αυτιά. Τρέμω μη δε μου μείνει λιγουλάκι ανθρωπιά για να θυμούμαι όσο ζω».³¹

Ορισμός της πατρίδας: «[...] οι πρόσφυγες που είχαν στερηθεί τις πατρίδες τους: το χόμα που τους ανάστησε και τη συνέχεια του χρόνου τους...»³²

Τι συνιστά λοιπόν πατρίδα, η βιωμένη εμπειρία και η τοπικότητα ή το φαντασιακό συνανήκειν; Ποια πατρίδα είναι πιο ισχυρή, αυτή που άφησαν ή αυτή στην οποία βρίσκονται τώρα; Η έννοια της πατρίδας βλέπουμε ότι συγκροτείται κυρίως γύρω από τις σημασίες του χώματος, γι' αυτό και η προσφυγιά αποδίδεται ως ξερίζωμα, ενώ η ενσωμάτωση στον νέο τόπο ως ρίζωμα.

Το μοτίβο του ριζώματος είναι από τα πιο αξιοποιημένα μοτίβα, προκειμένου να αποδοθούν οι σημασίες της εγκατάλειψης του παλιού τόπου και της συγκρότησης σχέσεων με τον καινούργιο. Στο έργο της Σταύρου δηλώνεται ήδη από τον τίτλο. «Οι πρώτες ρίζες» φαίνεται να είναι ο αγώνας των προσφύγων της πρώτης γενιάς: «Είναι στιγμές [λέει μία από τις ηρωίδες] που νοιώθω σα να μην είμαι άνθρωπος παρά γίνουμαι δέντρο. Προσπαθώ κι αγκομαχώ να χάσω όσο μπορώ τις ρίζες μου, [...] Σκέπτομαι τα παιδιά μου [...] Νοιώθω με φόβο και λαχτάρα πως εμείς θα είμαστε οι πρώτες ρίζες! Αυτά, οι πρώτοι ανθοί, θα λουλουδίσουν ή θα μαραζιάσουνε ανάλογα με τα δικά μας αγκομαχητά».³³ Έντονος, και συνδεδεμένος με τη γενικότερη λειτουργία του χώματος προβάλλεται επίσης ο δεσμός που δημιουργεί σ' έναν τόπο η ύπαρξη σε αυτόν νεκρών προγόνων. Η ηλικιωμένη γυναίκα που σκέφτεται με τρόμο ότι θα ταφεί στην Ελλάδα, παρηγορείται μόνο με τη σκέψη ότι ο δικός της τάφος θα αποτελέσει «το θεμέλιο που θα στεριώσετε εσείς οι άλλοι, οι νέοι, τα παιδιά».³⁴

Πατρίδα είναι επίσης οι κοινωνικοί δεσμοί, η από κοινού αναφορά σε βιώματα, ενώ η απομόνωση από οικεία με αυτή την έννοια πρόσωπα παρουσιάζεται τραυματική, η δε συνάντηση με οποιονδήποτε γνωστό γίνεται πηγή μεγάλης χαράς: «Στην ξενιτειά κ' ο πιο ασήμαντος γνωστός σου γίνεται αφορμή πολύ μεγάλης αγαλλίασης».³⁵ Η αναζήτηση συμπατριωτών είναι αυθόρμητη ενέργεια, οι πρόσφυγες

²⁹ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 226-227.

³⁰ *Ο.π.*, σ. 18-19.

³¹ *Ο.π.*, σ. 241 και 245.

³² Π. Πρεβελάκης, *Ο άρτος των αγέλων: περιπέτεια στην Ιθάκη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1966, σ. 54.

³³ *Ο.π.*, σ. 242-243.

³⁴ *Ο.π.*, σ. 224.

³⁵ *Ο.π.*, σ. 62.

χαρακτηρίζονται από τη «μανία τους να ρωτούνε του καθενού την προέλευση», ελπίζοντας σε συνάντηση με συμπατριώτη για να διασκεδαστεί το αίσθημα του «σα νάπεσες από τον ουρανό».³⁶ Αλλά και στα παιδιά της Νιόβης, ο ήρωας ομολογεί: «Προσπαθώ να φέρω σε επικοινωνία όσους Σαλιχλιώτες ανακαλύπτω στην Αθήνα, για να αποτελέσουμε μια νοερή παροικία μέσα στην πρωτεύουσα».³⁷

Πατρίδα είναι επίσης η αναγνώριση του χώρου: «Πίσω της το τραμ στρίβει. – Καστέλλα 20. – Πόσες φορές δεν το είχε διαβάσει, μα δεν ξυπνά η ονομασία τίποτε μέσα της. Πέφτει και χάνεται».³⁸ αλλά και οι συνήθειες, οι συλλογικές πρακτικές, η οργάνωση της ζωής. «Θα μάθουμε άραγε να ζούμε τη ζωή που ταιριάζει εδώ;»³⁹ αναρωτιέται η ηρωίδα της Τατιάνας Σταύρου. Η απάντηση σε όλα είναι η υπομονετική απόκτηση εμπειριών και βιωμάτων.

Πατρίδα λοιπόν για τους ανθρώπους είναι η ένταξή τους σε ένα θεμελιωμένο στον χώρο και τον χρόνο πλέγμα σχέσεων, δεσμών και κοινών αναφορών που συστήνει την ιδιαίτερή τους ταυτότητα, την ιστορία τους, τον κόσμο τους.

Η ηλικία ως καθοριστικός παράγοντας της προσαρμογής: «Εμείς δεν πιάνουμε πουθενά πια. Μα αυτά θα πιάσουν. Τα παιδιά μας, λέω»⁴⁰

Γι' αυτό οι ηλικιωμένοι δεν θα οικειωθούν τον νέο τόπο ως πατρίδα. Αμέτοχοι στο παρόν και προφανώς αδιάφοροι για το μέλλον, αναπολούν μονάχα το παρελθόν. Όμως και οι μεσήλικες ήρωες σε άλλο έργο ομολογούν: «Εμάς η ζωή μας έκλεισε στη Σμύρνη. [...] Μας βαραίνει η νοσταλγία σαν ισόβιο χρέος που μόνο ο θάνατος θα ξεπληρώσει. Μόνο τα παιδιά μας είναι ελεύθερα».⁴¹ Τα παιδιά είναι αυτά που θα ενταχθούν με επιτυχία. Η Αυγή από τη Γαλήνη, το νεαρό κορίτσι που γεννήθηκε εδώ, χωρίς εικόνες από την παλιά πατρίδα, με όλους τους δεσμούς της με το νέο τόπο, αντιπροσωπεύει όπως δηλώνει και το όνομά της, τον ριζωμένο πλέον πρόσφυγα.

Η ανάμνηση της φρίκης: «Το πρόσωπό της είτανε χλωμό σα νάτρεχε στις φλέβες της χολή και όχι αίμα. Τα βαθουλά της μάτια διηγούνταν ιστορίες φοβερές»⁴²

Ο πρόσφυγας κατακλύζεται επίσης από αναμνήσεις οδυνηρές ως θύμα ενός βίαιου πολέμου και του βίαιου εκτοπισμού του. Οι απώλειες των οικείων, οι σκηνές βίας, οι ενοχές για όσα δεν έκαναν όσοι σώθηκαν για να σώσουν τους οικείους τους, η ανάκληση του φόβου και της αγωνίας διαταράσσουν κάθε τόσο τη ζωή του.

Η σκληρή ζωή του πρόσφυγα: «Προσφυγιά [...] φτώχεια, θλίψη»⁴³

Ας περάσουμε τώρα στον δεύτερο συντελεστή της κατασκευής των εικόνων των προσφύγων, τις συνθήκες ζωής τους. Η ζωή του πρόσφυγα είναι σκληρή, γεμάτη μόχθο. Έμφαση στην κοινωνική και οικονομική υστέρηση των προσφύγων θα δώσουν κυρίως οι συγγραφείς που καλλιεργούν τον κοινωνικό προβληματισμό και βέβαια οι αριστεροί πεζογράφοι.

Στέγη: «Ένα ντάμι με τενεκέδια που δε χωράει μέσα ούτε ενάμισης σκύλος»⁴⁴

Η στέγη κατεξοχήν έκδηλη εικόνα της κατάστασης, όχι μόνο τα πρόχειρα ομαδικά καταλύματα του πρώτου καιρού, αλλά και η μονιμότερη εγκατάσταση στους συνοικισμούς. Η ακαταλληλότητα των χώρων, οι ελλείψεις, των εγκαταστάσεων, όλα

³⁶ Ο.π., σ. 79 και 143.

³⁷ Τ. Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, τ. 3, ό.π., σ. 49.

³⁸ Τ. Σταύρου, ό.π., σ. 24.

³⁹ Ο.π., σ. 24.

⁴⁰ Ηλ. Βενέζης, ό.π., σ. 162.

⁴¹ Π. Φλώρος, *Ο άγγελος της αβύσσου*, Αθήνα, Φέξης, 1963, σ. 21.

⁴² Τ. Σταύρου, ό.π., σ. 114.

⁴³ Μ. Λουντέμης, *Κάτω από τα κάστρα της ελπίδας*, ό.π., σ. 189.

⁴⁴ Ο.π., σ. 74.

προκαλούν την κριτική, ειδικά των αριστερών συγγραφέων: «Δεν ρωτάς και μας την προσφυγιά, πώς ζήσαμε ύστερα από τον διωγμό; ...Τι ξέρεις από αληθινή φτώχεια; Είδες, πήγες ποτέ σου να δεις σε τι καταυλισμούς, σε τι τρώγλες ζούνε ακόμα σήμερα τα παιδιά των προσφύγων; Πήγε κανείς να δει, νιάστηκε να μάθει πώς ζούνε στο συνοικισμό του Ασυρμάτου, έξω από το Θησείο; Μέσα σε τρώγλες, κάτω από βράχους, σαν τρωγλοδύτες μέσα σε βρώμικα νερά και τη φτώχεια...».⁴⁵

Ο βιοποριστικός αγώνας: «Δουλειές του ποδαριού! [...] και κείνος που τ' ακούει δεν υπονιάζεται καν τι ξεθέωμα, τι ιδρώτας κρύβεται από κάτω»⁴⁶

Οι πρόσφυγες απασχολούνται σε οτιδήποτε για ένα πενιχρό μεροκάματο, «για ένα κομμάτι ψωμί».⁴⁷ Η δε ανατροπή που επήλθε στη ζωή των άλλοτε «νοικοκυραίων» καταδεικνύει δραστικά τι σημαίνει προσφυγιά, όπως στο έργο της Σταύρου, που διαδραματίζεται στην Αθήνα και αφορά αστούς πρόσφυγες. Διαβάζουμε λοιπόν για «ένα «διευθυντή εφημερίδας [που] ψήνει τούβλα σε κάποιον προσφυγικό συνοικισμό», «το φαρμακοποιό [που] πουλεί γκαζόζες [...] [για εμπόρους] «που συλλογιούνται αν θα μπορούσαν να γίνουνε γκαρσόνια ή κάτι τέτοιο, που νάχουν την ελπίδα ότι στο τέλος της ημέρας θα βγει ένα μεροκάματο εργατικό», για τον γιατρό που κάνει τον σαράφη».⁴⁸

Ελληνικό κράτος και πρόσφυγες: «Το Κράτος [...] μπροστά σε τούτον τον κατακλυσμό κάνει ό,τι μπορεί» ή «Ας είναι καλά το Κράτος που μας βοηθάει τουλάχιστον να αποθάνομεν»⁴⁹

Οι αναφορές στην αντιμετώπιση των προσφύγων από το ελληνικό κράτος είναι αρκετές στην πεζογραφία. Έχουν ποικίλο χαρακτήρα ανάλογα με την τοποθέτηση του συγγραφέα. Άλλοτε γίνεται λόγος για την αντικειμενική αδυναμία της φτώχης Ελλάδας (όπως από τον βενιζελικό Πετσάλη-Διομήδη), άλλοτε καταγγέλλεται η αναποτελεσματικότητα, η γραφειοκρατία ή η διαφθορά των αρμοδίων (όπως κάνουν ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ή ο Στρ. Μυριβήλης) κι άλλοτε, στο έργο των αριστερών συγγραφέων, τα προβλήματα των προσφύγων δεν συνδέονται πια με την ανεπάρκεια ή τις δυσλειτουργίες ενός κοινωνικού κράτους, αλλά με τη δομή του καπιταλιστικού συστήματος, που καταδικάζει κοινωνικές ομάδες σε εξαθλίωση και επιτρέπει την εκμετάλλευσή τους. Έτσι, ο Μ. Λουντέμης ή η Μ. Αξιώτη καταγγέλλουν την ελλιπή αποκατάσταση, η οποία βάρυνε τους ίδιους τους πρόσφυγες: «Πέρασαν πολλά χρόνια, ώσπου ο κόσμος εκείνος καταλάγιασε. Σαν τα σκουλήκια τρύπωσε μές σε κοτέτσια ξύλινα που η διεθνής φιλανθρωπία του τα 'δωσε, κάνοντάς του τη χάρη να τα πληρώσει με υπομονή. Κι αν δεν προλάβαινε ο παππούς, δεν πειράζει είναι το εγγόνι του. Σε κείνα τα κοτέτσια μπήκανε κουρτινάκια σε πόρτες και παράθυρα, κι ένα κάρτο του αιώνα που πέρασε από τότε, κρέμονται πάντα εκεί, κάτασπρα και κολλάτα, δίπλα στα χέρια που τα κρέμασαν προσωρινά κι όμως δεν ξαναβγήκανε μέχρι σήμερα. Πιάσανε εκεί τη ρίζα...».⁵⁰

Ντότιοι και πρόσφυγες: «τι θ' απογίνουμε;» - «τι θα τους κάνουμε;»⁵¹

Το δίπολο πρόσφυγας-γηγενής είναι κυρίαρχο στις λογοτεχνικές εικόνες του Μεσοπολέμου. Από τη συγκίνηση και τη συμπάρασταση του πρώτου καιρού της άφιξης, οι γηγενείς καταλήγουν να βλέπουν στους ομοεθνείς πρόσφυγες, τους «τουρκόσπορους» σφετεριστές των δικών τους αγαθών: «Βρίζει τους πρόσφυγες που

⁴⁵ Λιλίκα Νάκου, *Για μια καινούργια ζωή*, Αθήνα, Δωρικός, 1976, σ. 124.

⁴⁶ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 243

⁴⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 162.

⁴⁸ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 240-241, 148-149.

⁴⁹ Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, σ. 249 και Μ. Λουντέμης, *Αγέλαστη άνοιξη*, Αθήνα, Δωρικός, 1976, σ. 18.

⁵⁰ Μέλω Αξιώτη, *ό.π.*, σ. 17-18.

⁵¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 153.

πιάσανε όλες τις δουλειές κι οι ντόπιοι δε βρίσκουνε πια μεροκάματο [...] Εξυπνάκηδες, χαραμοφάηδες, από πού κι ως πού δηλαδή, είναι δικά τους τα τούρκικα τσιφλίκια; Αυτά είναι, λέει, αυτουनों που τα δουλεύουνε από πάππου προσπάππου. Αυτοί ας μη φεύγανε από τις περιουσίες και από τα μέρη τους. Μια πέτρα να έπιανε ο καθένας τους θάχανε τσακίσει τα κεφάλια της Τουρκιάς. Μα πού φιλότιμο! [...] Εμείς δεν έχουμε να φάμε, δε χωράμε στην ψωροκώσταινα, κι ορίστε κι ενάμιση εκατομμύριο τουρκόσποροι να σου παριστάνουμε τους ρωμηούς και να γυρεύουνε μερτικό από τη γη μας».⁵²

Τα έργα βρίθουν από καταγγελίες για αδιαφορία, ελλιπή συμπαράσταση ακόμα και εκμετάλλευση από τους ομοεθνείς γηγενείς. Στις *Πρώτες Ρίζες* της Τ. Σταύρου, ταυτόχρονα με τη διατύπωση του παραπόνου, διατυπώνεται ένας υπερασπιστικός για τους ντόπιους λόγος που επιδιώκει την επεικλή αντιμετώπιση της στάσης τους και υπηρετεί ένα είδος «εθνικής συμφιλίωσης». Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι σε αυτόν τον υπερασπιστικό λόγο υπάρχει έντονο το στοιχείο της σύγκρισης που κατατείνει στην ανωτερότητα της οργάνωσης της ζωής των προσφύγων στη Μικρά Ασία. Ας δούμε ενδεικτικά: «*Μα τούτο είτανε φοβερό για τον Ελλαδίτη που δεν είχε μήτε τόπο αρκετό να βολέψει δυο ανθρώπους, μήτε σπιτικά καλοστεκούμενα με την τάξη και τον ρυθμό των Ανατολίτικων. Εκεί ο μουσαφίρης είναι θεσμός περασμένος απ' αιώνες στη ζωή και το αίμα του καθενού. Και το πιο μέτριο νοικοκυρόσπιτο είχε και τον «μουσαφίρ οντά» του*».⁵³

Και ασφαλώς έχει σημασία η πολιτική τοποθέτηση. Το εκφράζει εύστοχα ο Τάσος Αθανασιάδης στα *Παιδιά της Νιόβης*, ως παρατήρηση του ήρωά του: «*Οι Αθηναίοι μας συμπεριφέρονται ανάλογα με τα πολιτικά τους φρονήματα –ως «πρόσφυγες» οι βενιζελικοί, ως «πρόσφυγκες» οι βασιλόφρονες*».⁵⁴

Στη *Γαλήνη*, η σχέση προσφύγων-ντόπιων είναι μια πραγματική αναμέτρηση με σαφώς συμβολικό χαρακτήρα. Οι παλιοί κάτοικοι της περιοχής είναι το ίδιο εχθρικοί με το έδαφός της. Μετά την πρώτη τους έκπληξη για την άφιξη των προσφύγων, τους κηρύσσουν τον πόλεμο: «*μείνετε λοιπόν και θα δούμε ποιος θα στεριώσει σ' αυτή τη γη! Θα σας χτυπήσουμε όπου σας βρούμε, θα σκοτώσουμε τα ζωντανά σας αν τύχει και κάμετε, θα πατήσουμε τα σπαρτά σας αν ριζώσουν! Χάρη ποτέ σας δε θα βρείτε σ' εμάς και στα παιδιά μας, ίσαμε που να ξεκληριστεί η φύτρα σας και να σβήσει!*» Δεν θα λείψουν οι επιθετικές ενέργειες και οι δολιοφθορές, η μεταμόρφωση της περιοχής όμως που θα επιτύχουν οι πρόσφυγες θα πείσει τους ντόπιους να αποδεχτούν τη συγκατοίκηση: «*Τούτοι είναι άλλοι άνθρωποι, συμπέρανε πάλι η σοφία των αρχόντων του βουνού, αποφασισμένων να υποταχθούν στη μοίρα τους*».⁵⁵ Στην αντιπαράθεση αυτή, η υπεροχή των προσφύγων υπογραμμίζεται. Ευστροφία, γνώση, εμπειρία, εργατικότητα διαφοροποιούν τους πρόσφυγες από τους ντόπιους και εμφανίζουν τους πρώτους να υπερέχουν έναντι των δεύτερων. Απέδειξαν την ανωτερότητά τους έναντι των παραδοσιακών κυρίων του τόπου και αυτόν τον ίδιο τον μεταμόρφωσαν όπως εκείνοι δεν μπόρεσαν ποτέ να κάνουν. Θα μπορούσε κανείς να διαβάσει στη σχέση ντόπιων-προσφύγων στη *Γαλήνη* μία εκδοχή της συνολικής σχέσης ντόπιων-προσφύγων. Η αντιπαλότητα, ο ανταγωνισμός στην αρχή, η τελική αποδοχή των προσφύγων από τους ντόπιους και η συμβολή τους στη μεταμόρφωση του τόπου.

⁵² Θ. Κορνάρος, *ό.π.*, σ. 73.

⁵³ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 67.

⁵⁴ Τ. Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, τ. 4, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 45.

⁵⁵ Η. Βενέζης, *ό.π.*, 47-48 και 147.

B) Εικόνες υπέρβασης της «προσφυγιάς»

Η μειονεκτική διάσταση της προσφυγικής ιδιότητας, στηριζόμενη στην ανοικειότητα, τις συνθήκες της ζωής, αλλά και την τροχοπέδη της μνήμης, «υπερβαίνεται» στην πεζογραφία στα ίδια αυτά στοιχεία της. Ο πρόσφυγας είναι τελικά ένας πολιτισμένος, φιλοπρόοδος, αγωνιστής άνθρωπος, που μπορεί να βελτιώσει τη ζωή του. Τέλος, η μνήμη του, η ανάκληση δηλαδή των στοιχείων του παρελθόντος διασκεδάζει τις μειονεξίες του και του προσφέρει αυτοπεποίθηση, αξιοπρέπεια, τελικά και υπεροχή έναντι του ντόπιου.

Η χαρά της ζωής: «Στους προσφυγικούς συνοικισμούς [...] η φτώχεια έχει ζωτικότητα και κέφι»⁵⁶

Από τους καταυλισμούς δεν λείπει η χαρά της ζωής, η σκληρή καθημερινότητα διανθίζεται με γιορτές και κέφι. Οι πρόσφυγες μπορεί να είναι φτωχοί, αλλά όχι παραιτημένοι, διατηρώντας αμείωτο το αίτημα της ευτυχίας.

Η στέγη: «Αριστούργημα ήταν αυτοί οι προσφυγικοί συνοικισμοί»

Επίσης, διατηρούν τον πολιτισμό τους, κληρονομιά από το παρελθόν, και στην πιο στοιχειώδη παράγκα. Η άθλια στέγη των προηγούμενων αναφορών είναι αλλού ένα νοικοκυρεμένο σπιτικό, ο συνοικισμός ένα πολιτισμένο μέρος: *«Αριστούργημα ήταν αυτοί οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Σκηνικό για ιταλικές μαριονέτες, όπου η νοικοκυρά σου χαμογελούσε από το δεύτερο πάτωμα και είχες την εντύπωση ότι τα πόδια της ακουμπούσαν στο πάτωμα του ισογείου. Οι πιο πολλές παράγκες, με ατομική πρωτοβουλία βαμμένες διάφορα χρώματα. Τα δρομάκια ανάμεσα στις παράγκες θεοκάθαρα. Πουθενά τρεχούμενα νερά, πουθενά σκουπίδια».*⁵⁷

Απασχόληση: «Καθώς ήταν όλοι δουλευτάδες, προκόψανε γρήγορα»⁵⁸

Η βιοποριστική απασχόληση των προσφύγων προβάλλεται ως ακαταπόνητος αγώνας και επιλογή εντιμότητας και εργατικότητας, αντί της παραβατικότητας και της μοιρολατρίας, κι επίσης ένας αγώνας που οδηγεί στην προκοπή. *«Δουλευτάδες»,* αγωνιστές της ζωής, δραστηριοποιούνται από την πρώτη στιγμή: *«δε γέμισαν τα καταγώγια και τις φυλακές του τόπου [...] Δεν σταύρωσαν τα χέρια περιμένοντας απ' την πατρίδα να τους ταΐσει».* Οι περιγραφές της Μ. Ιορδανίδου αποδίδουν μια υπερδραστηριοποίηση: *«Οι άντρες ξυλουργοί, ταπητουργοί, εργάτες οικοδομών, μικροπωλητές με καταπληκτική εφευρετικότητα. Ένα σαραβαλιασμένο καροτσάκι παιδικό και πάνω χτισμένο ολόκληρο συγκρότημα [...] Ολόκληρο φορητό μπαρ, απ' όπου ανεβαίνει στον αττικό ουρανό η τσίκνα από το πρώτο, άγνωστο ως τότε προσφυγικό σουβλάκι, που σαν αστραπή απλώθηκε και σκέπασε ολόκληρη την Ελλάδα γιατί είναι φτηνό και πρακτικό [...] Στην έξοδο των σχολείων, των κινηματογράφων, στέκονται οι φορητές ψησταριές και θησαυρίζουν. Περιουσίες γίνονται! Και στο χρηματιστήριο, οι υποσιτισμένοι Αθηναίοι χρηματιστές, μαθημένοι στο κουλούρι και στο τυρί, δρόσισαν την ψυχή τους με την πρώτη τους τυρόπιτα. Με τις μπουγάτσες του Μερακλή και τις λεμονάδες από αληθινό χυμό λεμονιού».*⁵⁹

Δεν λείπουν και οι αναφορές στη γυναικεία εργασία, κυρίως από τις γυναίκες συγγραφείς. Πράγματι οι Μικρασιάτισσες, αρχηγοί πολλών οικογενειών, αναγκάστηκαν να εργαστούν έξω από το σπίτι, συντελώντας στην πρώτη μαζική έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, όσο και μέσα σε αυτό: *«Μέσα σε πολλές παράγκες έχουν στηθεί μικροί πρόχειροι αργαλιοί, όπου υφαινούνται κουρελούδες. Άλλες γυναίκες είναι πεσμένες με τα μούτρα και κεντούν αριστουργήματα. Άλλες πλέκουν, άλλες ράβουν. Άλλες λείπουν απ' τα σπίτια τους, λείπουν στα μεροκάματα.*

⁵⁶ Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, τ. 1, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1984, σ. 139.

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 97.

⁵⁸ Τ. Αθανασιάδης, *Οι τελευταίοι εγγονοί*, τ. 1, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1984, σ. 74.

⁵⁹ Μ. Ιορδανίδου, *ό.π.*, σ. 99 και 98.

Γέμισε η Αθήνα πλύστρες, καθαρίστριες, κάθε είδους άξια και τίμια χέρια για φτηνή δουλειά». ⁶⁰

Ο υπεραναπληρωτικός ρόλος της μνήμης

Η μνήμη αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα στη συγκρότηση της ταυτότητας των προσφύγων και στην εξασφάλιση της ψυχολογικής τους επιβίωσης. Οι αναμνήσεις του από τη ζωή του στο παρελθόν είναι ικανές να τον κάνουν όχι μόνο να αντέξει το παρόν του αλλά και να αισθανθεί ανώτερος του ντόπιου.

Η Γη της Επαγγελίας: «Άγια χώματα, βλογημένη γης...»⁶¹

Η Ανατολή περιγράφεται παντού ως επίγειος παράδεισος. Οι αναπαραστάσεις της Ανατολής συναρτώνται προς τη διαδεδομένη εικονοποιία της Ανατολής ως Κήπου της Εδέμ ή Γης της Επαγγελίας. Χαρακτηριστικά του τόπου η ομορφιά, η ισορροπία, η ευφορία, ο πλούτος των αγαθών, τα οποία οδηγούν στην ευτυχισμένη ύπαρξη των ανθρώπων και στην ισορροπημένη οργάνωση της ζωής. «Ο Γλάρος λέει στα παιδιά του, στην Αυγή, παράξενα πράγματα για ένα μακρινό τόπο απ' όπου ήρθαν. Εκεί η γη ήταν βλογημένη κ' έδινε εκατό φορές ό,τι έσπερνες, κ' οι άνθρωποι ζούσαν ξεκούραστοι και ήσυχοι, ίσαμε να πεθάνουν». ⁶² Συνεχώς υπογραμμίζεται η διαφορά ανάμεσα στους δύο τόπους, την Ανατολή, τον βλογημένο τόπο, που επιτρέπει στους ανθρώπους να ευτυχούν, και την Ελλάδα, τον ξερό τόπο, που δυσκολεύει τους ανθρώπους και τους καταδικάζει στην κούραση και τη στέρηση. Ο νέος τόπος, ο ελλαδικός, ωχριά σε σύγκριση με τον παλιό, ενώ διαπιστώνεται η εχθρότητά του, πραγματική και συμβολική, απέναντι στους πρόσφυγες. Κάθε αναφορά στο καινούργιο, φύση και οικισμένο περιβάλλον, εικόνες, νοοτροπίες επιφέρουν υποτιμητικά σχόλια. Η στέρηση του ελλαδικού χώρου, η λειψυδρία, ο καύσωνας, το άγονο χώμα, η φτωχή φύση, η στοιχειώδης, μη λειτουργική κατοικία, η ρυπαρότητα των χώρων αντιπαραβάλλονται με την αφθονία, το νερό, το ισορροπημένο κλίμα, τη γονιμότητα, την καθαριότητα της Ανατολής. Απορούν «πώς βρίσκονται άνθρωποι που έρχονται να ζήσουνε χωρίς να τους βιάζει τίποτε». ⁶³

Οι άνθρωποι: Σαν τη φύση της Ανατολής και οι άνθρωποι που την κατοικούν. Οι Τούρκοι περιγράφονται σαν τη φύση της Ανατολής, ήρεμοι, ειρηνικοί, καλοί γείτονες. Οι αγροτικές κοινότητες Ανατολής περιγράφονται για παράδειγμα στο έργο του Μυριβήλη σε ειρηνική κι αρμονική συνύπαρξη: «Οι ρωμιοί ζούσαν δίπλα στους αγαθούς ανατολίτες κι ο Θεός βλογούσε όλο τον κόσμο. Πλήθαινε τ' αγαθά». ⁶⁴

Σε άλλο περιβάλλον, η κοσμοπολίτικη προηγμένη Σμύρνη: «Εγώ, τι να σας πω, δεσποινίς μου», λέει η Σμυρνιά που εγκαταστάθηκε στο Ρέθυμνο από την Κυρία Ντορεμί της Λιλίκας Νάκου, «Τρόμαξα να τους καταλάβω τους ανθρώπους εδώ... Εγώ είμαι από τη Σμύρνη. Εκεί είχαμε να κάνουμε με κόσμο πολιτισμένο: Εγγλέζους, Γάλλους, ανώτερη κοινωνία. Η Σμύρνη ήταν μια κοινωνία με λογής-λογής ξένους. Και Τουρκαλάδες πλούσιους είχε και οι φαμίλιες τους καλές ήταν. Μα έτσι το 'θελε η τύχη μας, να καταστραφούμε, να γίνουμε πρόσφυγες και να 'ρθούμε σε τούτον εδώ τον περίεργο κόσμο...». ⁶⁵

Κλείνω με παράθεμα από τον βενιζελικό Θανάση Πετσάλη-Διομήδη, ενδεικτικό της εμφατικής ένταξης των προσφύγων στον ελληνικό κοινωνικό ιστό και τον εθνικό κορμό, της ανασυγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας και του νέου

⁶⁰ Μ. Ιορδανίδου, *ό.π.*, σ. 97-98.

⁶¹ Λιλίκα Νάκου, *Οι οραματιστές της Ικαρίας*, Αθήνα, Δωρικός, 1982, σ. 35.

⁶² Η. Βενέζης, σ. 235-236

⁶³ Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 64.

⁶⁴ Στρ. Μυριβήλης, *ό.π.*, σ. 26.

⁶⁵ Λιλίκα Νάκου, *Η κυρία Ντορεμί*, Αθήνα, Δωρικός, *χ.χ.*, σ. 38.

οράματος μετά την κατάληξη των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων, του οράματος που συμερίστηκε η γενιά του '30:

«Η καταστροφή μας έσμιζε, είπε ο Αργύρης. Από την καταστροφή, δεν μπορεί να βγει κάτι καινούργιο. Από κάθε καταστροφή... Θα βαλθούμε, λίγο-λίγο, όλοι μας να χτίσουμε έναν καινούργιο κόσμο, ένα καινούργιο σπίτι, εσύ κι εγώ. Ένα μεγάλο όνειρο σκόρπισε μέσ' τους καπνούς της Σμύρνης. Γονατίσαμε όλοι. Αργά-αργά σηκωνόμαστε πάλι. Προχωρούμε Θα προχωρήσουμε.

-Δεν είμαστε μόνοι, είπε η Δήμητρα. Μέσα σ αυτό το τεράστιο χωνευτήρι που είναι τώρα η παμπάλαιη, η φτωχή γη μας, η φτωχή γη της Ελλάδας, ε, εσείς που ήρθατε από εκεί κάτω κι εμείς που σας δεχτήκαμε εδώ, θα προσπαθήσουμε να χτίσουμε μαζί το καινούργιο σπίτι, να ορθώσουμε έναν καινούργιο τόπο.

*-Θα γεννήσουμε τα καινούργια παιδιά! είπε ο Αργύρης ζωνερά. Θα στήσουμε την καινούργια Ελλάδα».*⁶⁶

Σας ευχαριστώ!

⁶⁶ Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, σ. 260-261.